

FORRÁSKIADVÁNY A 20. SZÁZAD EGYÉNI ÉS TÁRSADALMI TAPASZTALATAIRÓL¹

DOI 10.35402/kek.2024.4.12

A Csikós Gábor szerkesztésében 2022-ben megjelent *Forrásvidékek. Visszaemlékezések a 20. századra* című kötet a Magyar vidék a 20. században sorozat nyolcadik része.² A 2017-ben elindított sorozat olyan kiadványokat foglal magába, amelyek kutatási témáikat tekintve elsősorban a 20. század második felének vidéki társadalomtörténetével foglalkoznak, és a nagy politikai, gazdasági és társadalmi változások alulnézeti, mikroszintű bemutatására vállalkoznak. Megközelítésmódjukra az interdiszciplináris szemléletmód a jellemző, és a történészek munkáin kívül többször néprajzkutatók, szociológusok tanulmányait is tartalmazza. Már a sorozat korábbi kötetiben is szerepeltek olyan dolgozatok, amelyek ún. ego-dokumentumokat, memoárokat, naplót vizsgáltak, de jelen munka abban hoz újdonságot, hogy egyes szám első személyű

elbeszéléseken keresztül közelíti a vidék 1945 utáni társadalomtörténetéhez.

A kötetben a *Bevezető gondolatok* és Ritter György *Az oral history: megközelítési szemlélet az elbeszélte történelemhez* című tanulmánya után azokból az interjúkból olvashatunk részleteket, amelyeket egyetemi hallgatók készítettek a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem közös szervezésében megvalósuló oral history projekt keretében.³

Ritter György munkájában kijelöli az oral history fogalmi kereteit és hangsúlyozza, hogy „e diszciplinán történeti kontextust értünk.” (19.) A kifejezés használatát akkor tartja elfogadhatónak, ha olyan interjú akarunk közölni, „amely a történeti megismerés és a történeti forráselemzés célzatával jött létre”, és nem az elmondottak bizonyítása, hanem „az átélt tapasztalatok rögzítése és elbeszélhetősége a célja.” (19.) Segítségével az egyéni és kollektív, de akár azokkal ellentmondásban lévő tapasztalatokat ismerhetjük meg. Ritter mellett érvel, hogy ennek a forrástípusnak is van létjogosultsága a történettudomány esetében is, és elemzése nem sokban különbözik a többi forrás elemzési módszertől. Ezt követően történelemelméleti kontextusban helyezi el a forrástípus fejlődését, és gyakorlati példák segítségével támasztja alá gondolatmenetét. Cáfolja azt a véleményt, miszerint a szóbeliségből származó adatok csupán a modern kor termékei lennének, noha kétségtelenül a 20. században vált az oral history a történeti emlékezet kutatásának fontos részévé, ami a tömegmédiá gyors fejlődésének is köszönhető: a magnószalagok, a kamerák, a televízió, a videó megjelenése és elterjedése lehetőségek tárházát nyitotta a kommunikációs és metakommunikációs aspektusok dokumentálására. Ugyanakkor hatással volt rá az 1970–80-as években kezdődő „narratív fordulat”, amelynek köszönhetően nőtt az elbeszélések iránti tudományos érdeklődés, ami a történelem- és társadalomtudományi kutatások elméleti hátterén és módszertanán is éreztette hatását. Magyarországon a rendszerváltás után megnőtt az interjú módszer szerepe és több intézményt, adatbázist alapítottak ennek eredményeként (1956-os Intézet Oral History Archivuma, OSA Archivum). Ritter

- 1 Csikós Gábor 2022 (szerk.) *Forrásvidékek. Visszaemlékezések a 20. századra*. (Magyar vidék a 20. században, 8.) Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest.
- 2 A sorozat további kötetei a megjelenés sorrendjében:
  - 1.) Csikós Gábor – Kiss Réka – Ó. Kovács József 2017 szerk. *Váltoállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. NEB – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
  - 2.) Horváth Gergely Krisztián 2018 szerk. *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvvenes években* 1. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – NEB, Budapest.
  - 3.) Horváth Gergely Krisztián 2019 szerk. *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvvenes években* 2. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – NEB, Budapest.
  - 4.) Galambos István – Horváth Gergely Krisztián 2019 szerk. *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – NEB, Budapest.
  - 5.) Horváth Gergely Krisztián – Csikós Gábor 2020 szerk. *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – NEB, Budapest.
  - 6.) Káli Csaba 2021 *Zala megye szovjetizálása 1945–1950*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – NEB, Budapest.
  - 7.) Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián 2021 szerk. *Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban (1957–1980)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – NEB, Budapest.
  - 9.) Horváth Gergely Krisztián 2022 szerk. *Ellenszélben. Településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont – NEB, Budapest.

- 3 Andrásfalvy Csenge, Bathó Fruzsina, Bodnár Barbara, Csapai János, Fischer Gergely, Gulyás Kristóf, Kakucs Katalin, Kovács Adrienn, Kutasi Imre, Millei Mónika, Nyári Ákos, Semsei Ferenc, Vargyas Júlia, Zlinszki Viktória

tanulmányában körüljárja az oral historyt érintő legfontosabb kérdéseket, majd a szakirodalmi összefoglalás tükrében egy hasznos interjúzási javaslatot is közöl, amely egy lehetséges eszközként szolgálhat a későbbi kutatások számára.

Az interjúkészítést, amely anyagából a kötet született, megelőzte egy műhelyfoglalkozás, amely során kijelölték azokat a társadalomtörténeti eseményeket, fordulópontokat (második világháború, 1956, kollektivizálás, rendszerváltás), amikre javasolt volt rákérdezni, de az interjúk alapvetően szabadon, a hallgatók érdeklődése mentén készültek, és ők választhatták ki az interjúalanyokat is. Mivel a kiadvány célja az volt, hogy „a vidéken élők megéleltörténetei is bekerüljenek a társadalomtörténeti diskurzusba” (8.), a hallgatók összesen huszonkilenc vidéki településre látogattak el Bezenyétől Balkányig, Göncről Oldig. A legtöbb interjú Baranya vármegyében készült, de pl. Bács-Kiskun, Békés, Fejér vagy Zala vármegyékben egy sem. Bizonyára a diákok kapcsolati hálójá miatt alakult ilyen aránytalanul a szórás, de a forráskiadvány végén közölt több mint ötoldalas *Helynévmutató* ettől sokkal kiterjedtebb térbeli távlatokat nyit az olvasó előtt. Érdeemes utalni arra is, hogy az interjúk a vidéki állapotokról, eseményekről vallanak, de megjelenik előttünk a főváros is. Az interjúrészletekből megtudhatjuk, hogy többek életében fontos szerepet töltött be Budapest, amihez családjuk, munkahelyük, politikai szerepvállalásuk révén kötődtek. A bevezetőből kiderül, hogy a fővárost érintő részek szerepeltetése szerkesztői dilemmát jelentett, mégis jó, hogy bekerültek ezek a részek, mivel hozzájárulnak a város és vidék holisztikus szemléletéhez. Különösen az 1956-ról szóló narratívákban látjuk a fővárosi események súlyát: vidéken is megalakult a nemzetőrség, Tiszaderzszen gyűjtést szerveztek az „'56-osoknak” (216–217.), Ócsényben nem volt „nagy cirkusz (...) Kijárási tilalom volt. (...) A községháza mellett ott állt két-három tank, csak ide ki voltak vezényelve, ruszlik voltak, de nem volt semmi. (...) Viszonylag békésen megúsztuk.” (Férfi 1934., 212.) Hajdúnánáson „az orosz szobrot ledöntötték egy traktorral, leverték a vörös csillagot a tanácsházáról.” (Férfi 1939, Hajdúnánás, 218.) Fontosak ezek a lokális adatok, még akkor is, ha tudjuk, hogy az elbeszél vagy írott élettörténet forrásértékét kritikával érdemes kezelni, mivel mindegyik megélt tapasztalat érvényes, de ezek a narratív szövegek nem alkalmasak a „valóság” teljes bemutatására. Különböző az élmény, az elbeszélés és az értelmezés ideje, hiszen az elbeszélő a jelen pillanatából, a felnőtt ember bölcsességével tekint vissza saját életére, időnként eljátszik a döntések lehetőségeivel, a „mi lett volna, ha?” kérdésével.

Az adatközlőkről csupán a nemüket, a születési évüket és a lakhelyüket tudjuk meg, ami természetesen az adatvédelmi szempontok miatt alakult így. Néhány szóval érdemes lett volna írni az interjúkészítés tapasztalatairól, az interjúk szövegének legjegyzéséről, ahogyan arról is, hogy hányszor keresték fel az interjúk készítői alanyaikat. Az idős emberek között láthatóan voltak nagyon jó beszélők, ha úgy tetszik, „tökéletes adatközlők”, és olyanok, akik kicsit zárkózottabbak voltak.

Rendkívül fontosnak tartom a kötet mögött álló vállalkozást, mert sokan érezhetően nagyszüleikkel, ismeretségi körükben élő idős emberekkel beszélgettek, és hozzájárultak ahhoz, hogy egy olyan kiadvány jöjjön létre, amely középpontjában az emberi tapasztalat áll. Az interjúkészítés hatására az időnként meszeszerű fordulatokat is tartalmazó elbeszélések adatokká és annak bizonyítékaivá váltak, hogy a kommunista diktatúra keményebb vagy puhább évei letörölhetetlen nyomot hagytak az akkor élők mindennapi életén. Ahogyan az egyik részletben is olvasható: „[m]ajd úgy, ahogy rákérdezel, akkor ki fognak jönni dolgok.” (67.) (Nő, 1939, Mátraszentimre) Sokan olyan részleteket mesélhettek el magukról, amelyeket eddig nem tartottak fontosnak, korábban nem említették, esetleg elfelejtették, de a kutatás révén lehetőségük volt arra, hogy újból értelmezzék a velük történeteket. De akár olyan élmények is új kontextusba, perspektívába kerültek, amelyek az interjú készítői számára már tudvalevők voltak.

Bárki, aki valaha készített már interjút élete során, tudja, hogy az interjúszituáció nem azonos egy hétköznapi beszélgetéssel, hanem egy kivételes, ünnepi alkalom, amely során az egyszerű kommunikációnál sokkal több történik még akkor is, ha ismerjük az interjúalanyt. Óriási jelentősége van annak, hogy az interjú készítője hány éves, milyen nemű, van-e előzetes tudása a témáról (természetesen erről az interjúalanyról is lehetnek feltételezései), milyen társadalmi, kulturális közegekből származik, milyen viszonyban áll az interjúalannyal. Hangsúlyozni kell, hogy az interjúszituáció során szerteágazó folyamatok játszódnak le, hatással vannak rá a közvetlen interakciók, az emberi kapcsolatokra is ható tényezők úm. bizalom-bizalmatlanság, szimpátia-ellenszenv stb.

A gyűjtött anyag egyéni sorsokat, életutakat mutat be, ennek ellenére az elbeszélések jól felismerhető alakzatokba rendeződtek, ami a kötet struktúrájára is hatással volt. Az interjúkban olvasható információk négy alfejezetben kerültek közlésre: az első *A kapcsolatok történetei*, amely további két része tagolódik. Először a családi kötelékek, a gyermekkor élményei, a gyerekek munkába való belenevelődése, a szülőkkel való kapcsolat, az idősek közösségen belüli szerepe jelenik

meg előttünk. Láthatjuk a családmodellben, a család-szerkezetben bekövetkezett változásokat, a nagycsalád felbomlását. Nagyon jól kidomborodik az állatokhoz, a földhöz való erős érzelmi kötődés is. De olvashatunk a szokások átalakulásáról, a „kultúrba” szervezett bálokról, szüreti multságokról, közös tévénézésekről, a dohányfeldolgozás és az aratás munkafolyamatairól, amelyek a ma élő fiatal generáció számára már javarészt ismeretlenek.

A második alfejezetben is jól látható, hogy az ember mindennapi élete milyen szoros kapcsolatban állt tágabb környezetével. Az itt kialakított tematikus pontokra Fél Edit és Hofer Tamás, az átányi falusi életet bemutató *Mi, korrekt parasztok* című kötete hatott. Itt kapott helyet a települések története, az egyház és hitélet mindennapokban is érezhető hatása, amely érzékenyen reflektál arra, hogy a vidéki ember élete ezer szállal kötődött a vallási tanításokhoz, intelmekhez. A hagyományos paraszti társadalomban élő ember számára a munka és a hit a hétköznapi és az ünnepek során is összefonódott, még akkor is, ha különböző mértékben voltak vallásosok. A mise, az istentisztelet utáni közös beszélgetések, kocszmázások, szomszédolások, a közös bibliaolvasás, az iskolai hitoktatás természetes közösségi események voltak a vallásos élet szétverését, az iskolák államosítását elrendelő drasztikus intézkedésekig. A vallásosság megélése iránti igény azonban jóval erősebbnek mutatkozott, aminek a titokban megtartott istentiszteletekről, egyházi esküvőkről szóló elbeszélék a tanúi. De itt olvashatunk a helyi elit és nomenklatura változásáról, a jegyző, a tanácselnök, téveselnök, a párttitkár közösségre gyakorolt hatásáról. A frissen kinevezett, kihelyezett vezetők jobb esetben a közösségből kerültek ki és értettek a rájuk bízott feladatokhoz, átlátták azok gyakorlati működését. Rendkívül izgalmasak a *Párt által* alcím alá tartozó idézetek, amelyek a párttaggá válás mögötti motivációkra világítanak rá. *Hatalom a mindennapokban* cím alatt kaptak helyet azok a történetek, amelyek pl. egy-egy személy DISZ-ben betöltött szerepéről és az azzal járó feladatokról, az átalakított ifjúsági szervezetekről tájékoztatnak. Az utolsó rész, a *Katonaság, munkaszolgálat* alfejezet, amely idézetei a szülőföldtől távol töltött időszakra szólnak. A katonáskodással, hadifogságban, munkaszolgáton eltöltött évek nemcsak az akkor élő férfi generáció életét határozták meg, hanem keserű tapasztalatot jelentettek a családtagok számára is. Hatalmas morális és egzisztenciális teher nehezedett az otthon maradt nőkre, gyerekekre, öregekre, akiknek a boldogulásért nap mint nap meg kellett küzdeniük. Életüket megnehezítette a családfők, férfi rokonok elvesztésétől való félelem, de keserédes tapasztalatként élt

az emlékekben az is, amikor a fizikailag, idegileg tönkrement családtag hazatért.

A következő részhez az erőszak történeti tartoznak, amelyek között nem csak a fizikai, hanem az ún. adminisztrációs erőszakra szóló történetek is hangsúlyossá válnak. A kiszolgáltatottság, a civilek elleni erőszak sajnos sokak tapasztalata volt a második világháborút követő orosz megszállás idején, de a települések határában húzó frontvonal, a zsidók elhurcolása, majd a kollektív bűnösség elve alapján kitelepített svábokról fennmaradt élmények is elevenen éltek az elbeszélők emlékeiben. Az erőszak történetei közé kerültek a több százezer embert érintő hadifogságról, kényszermunkáról és kényszermobilitásról lejegyzett részek is. Sokáig élt az az elképzelés a parasztságról, hogy egy örök állandóságban él, de a szövegek világosan megmutatják, hogy többek számára a jobb megélhetés reményében hátrahagyott szülőföld, az idegenben való munkavállalás korábban sem volt ismeretlen. Ezrek „kimentek Amerikába, hogy keresnek pénzt lakásra” (Nő, 1947, Taktabáj, 155.), vagy vállaltak munkát más országokban, de ide többségében önálló döntések, anyagi megfontolások vezették őket.

A családi kapcsolatok szétesése, családtagok elvesztése kísérte a határok módosulását is, amelyek az Erdélybe, Felvidékre való költözésre adtak lehetőséget, amit aztán a vesztes háború számolt fel. Önálló alfejezetbe kerültek a hortobágyi kitelepítések emlékei, amelyben a határsávnak nyilvánított ormánsági területekről kitelepítettek emlékeit ismerjük meg. A hortobágyi pusztára, juhhodályokba, marhaistállókba kitelepített családoknak a semmiből kellett otthonat teremteniük tragikus körülmények között.

Az *adminisztratív erőszak* változatos formáiról szólnak azok a történetek, amelyek a B-listázásról, a békekölcsönökről, a beszolgáltatásokról tájékoztatnak. Külön blokkba kerültek „a magyar társadalmat békeidőben ért egyik legsúlyosabb traumájáról” (11.), a kollektivizálásról, és az ahhoz kapcsolódó erőszakra szóló részletek. Természetesen más volt egy néhány éve földhöz jutott gazda és egy több generációs parasztgazda kollektivizáláshoz, tagosításhoz fűződő élménye, aki számára tagadhatatlanul drámai élmény maradt a föld és az állatok elvesztése. A kötetben megszólalók saját szemükkal látták a nagygazdák megtörésének folyamatát, a kulákok elleni fizikai, mentális és verbális agresszió számtalan megnyilvánulását, az intenzív agitáció mindennapokban betöltött szerepét. Ahogyan azt is, hogy a sztálini minta másolása néhány év múlva katasztrófális körülmények közé sodorta a hazai agrárvilágot, amit az élelmiszer- és vetőmaghiány, a padlássóprések csak tovább fokoztak. A Rákosi-rendszer és a Kádár-korszak

kollektívizálási hullámairól szóló rész közé ékelődnek az 1956-ról szóló emlékek, amelyekben kitapintható, hogy a forradalom felgyorsította az egyébként is a vártnál gyorsabban végrehajtott kollektívizálást.

A kötetben *A boldogulás történetei* cím alatt olvasható a harmadik nagy alfejezetet, amely azokat az interjúrészeket sűríti magába, amelyek a túlélési stratégiákról, gyarapodás- és boldogulástörténetekről szólnak. Reflektálnak a háborút követő inflációra, a jegyrendszerre, az állandó sorbanállásra, a szegénységre, amely a természetes csere intézményét is működtette. Rendkívül izgalmas részek azok, amelyek az életszínvonal emelkedését célzó infrastrukturális fejlesztésekről tájékoztatnak: több interjúrészlet is mutatja, hogy a háború előtt és alatt született generáció tagjai számára milyen újdonságot jelentett a villany bevezetése: „szegény nagymama, ő ahhoz volt szokva az ötvenes években, hogy odament a lámpához, elfújta. Akkor, mikor bevezették a villanyt, akkor odament a villanykapcsolóhoz, ráfúj, mi meg neveltük mint gyerekek, hogy »Nagymama, hát nem a lámpa«. »Jaj, a fenébe, hát most kapcsolok, hogy tényleg, ezt le kell oltani, nem elfújni.«” (Férfi, 1949, Sárpilis, 252.)

Láthatjuk, hogy a boldoguláshoz hozzátartozott a tanulás, a tudás gyarapítása, egy-egy szakmunka kitanulása, ami a szocializmus évtizedeiben a jobb megélhetés reményével is kecsegtetett. Itt kerülnek elének olyan „karriertörténetek” is, amelyekben a szocializmus időszaka erős váltást, esetenként törést jelentett, mivel a kitelepítések, a hadifogság, az osztályalapú felfogás miatt történt elbocsátások ellehetetlenítették a korábbi életforma folytatását.

Ebben a részben szerepel a *Paraszti munka a „régii világban”* című fejezet, amely a *Munka a mezőgazdasági nagyüzemben* címmel közölt alfejezettel együtt érzékeltesen mutatja be a két munkavégzési forma közötti különbségeket. Az egykori téesztagokkal készült interjúrészek minden szépítés nélkül szólnak a korabeli gazdálkodás körülményeiről, a téeszkek élére frissen kinevezett vezetőkről, akiknek egyszerre kellett megfelelni a helyi és a központi elvárásoknak. A nagyüzemi gazdálkodással együtt ígért életszínvonal-emelkedés felemás oldalára is kitérnek az elbeszélők, szavaik alátámasztják a téeszkek alacsony gazdasági hatékonyságával kapcsolatos közgazdasági elemzéseket. A vágyott életszínvonal-emelkedés a háztáji engedélyezésével következett be, ami nem volt önálló gazdaság, hanem a szövetkezet által kiutalt földterület, amit a téeszektől bérelt eszközökkel lehetett művelni. Ennek ellenére pozitívként szerepel a visszaemlékezésekben, mivel anyagi gyarapodást tett lehetővé: mivel a háztájiból befolyt plusz jövedelmet nem lehetett földvásárlásra

fordítani, azt modernizációra, házépítésre, fogyasztásra, a gyerekek taníttatására költötték.

A negyedik nagy szakasz a rendszerváltás utáni időszak emlékező részeket tartalmazza. Hangsúlyos benne a *Kárpótlás* alfejezet, amelyben több idézet is szól a téeszkek felszámolását követő felemás privatizációs hullámról, a cégalapítások időszakáról. Rendkívül jól mutatják azt, hogy a rendszerváltozáskor kapott kárpótlási jegyet sokan inkább eladták, már nem bíztak abban, hogy gyerekeik gazdálkodni fognak. Az így kapott összeget inkább lakás- vagy házvásárlásba, azok modernizálásába fektették. Az utolsó alfejezetben, amely a *Napjaink, mai világ* címen szerepel, a számvetése a főszerep. Visszatérő elemei az itt olvasható narratíváknak a múlt iránti nosztalgia, az idős ember elmagányosodása, a változásokkal, meghozott döntésekkel való szembenézés.

A kötet szerkezeti felépítéséből is látható, hogy nem a politikatörténeti korszakolás adta a mintát, helyette olyan tematikus pontok kijelölése, amelyek az elbeszélések többségében megjelentek. Az egyes részművekhez válogatott interjúrészeket többé-kevésbé időrendben követik egymást. Ennek a megoldásnak az állt a háttérében, hogy a „kötet alkotói úgy gondolták, hogy az oral history legeredményesebb felhasználása, ha nagyobb számú interjú korpuszt használnak (egy esemény több elbeszélés alapján jelenik meg) (Ritter 2022: 26.) A rövidebb elbeszélések mellett összefüggő, akár több oldalas részeket is olvashatunk egy-egy témához kapcsolódóan. Ezek olyan egységes szövegrészek, amelyek feldarabolása valóban az értelmezés rovására ment volna, és az adatok elvesztését vonta volna maga után (ld. munka a mezőgazdasági nagyüzemben 300–319. Férfi 1931, Ócsény).

Az összegyűjtött elbeszélésekben kitapintható egyéni sorsok és életutak jelennek meg, amelyekben a 20. század második felében megtapasztalt gyors és intenzív gazdasági, társadalmi, kulturális, morális és egzisztenciális változásokra történetik reflexió. Mindegyik elbeszélés egy-egy sajátos perspektívában megnyilvánuló részgazdaságok halmaza, amelyeket az egyén saját emlékeinek, tetteinek, döntéseinek rekonstruálása, időnként igazolása szándékával alkotott meg. A kötetben megszólaltatott nők és férfiak „utolsó képviselői annak a nemzedéknek, amelynek tagjai nagyrészt még a hagyományos paraszti kultúrának az értékrendjében szocializálódtak” (8.) és látták annak teljes átalakulását. Elbeszéléseik gondolkodásra, számvetésre és továbbgondolásra ösztönöznek és úgy gondolom, hogy a bemutatott kötet kiváló forrásként szolgál majd nem csak a történelem, hanem a anyagi kultúra, a folklór, a gazdálkodás, de még az orvostörténet iránt érdeklődők számára is.